

УДК 321: 061.2 (477)

**ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ
І ГРОМАДЯНИНА ЯК ПОЛІТИЧНИЙ
КОРЕЛЯТ ВЗАЄМВІДНОСИН ДЕРЖАВИ
І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА****RIGHTS AND FREEDOMS OF A HUMAN AND
A CITIZEN AS A POLITICAL CORRELATE FOR
THE RELATIONSHIPS BETWEEN THE STATE
AND CIVIL SOCIETY****Матвійчук А. В.,**

кандидат політичних наук, заступник
генерального директора з науково-технічної
роботи Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського (Київ, Україна)
e-mail: matvijchuk@nas.gov.ua,
ORSID: 0000-0003-4051-2484

Matviichuk A. V.,

PhD in political science, deputy executive
director for scientific and technical development
of the Vernadsky National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), e-mail: matvijchuk@nas.gov.ua,
ORSID: 0000-0003-4051-2484

З'ясовуються конституційні права і свободи громадян України, реальний рівень їх забезпечення та межі використання і обмежень, показано їх вплив на розвиток громадянського суспільства. Акцентується увага, що без таких меж нерідко цінності демократії можуть набувати викривлених форм і не слугувати мірилом моральних поступків. Водночас зазначається, що у період випробувань для української державності організована громадськість продемонструвала високу здатність до консолідації і мобілізації і це має сприйматися як найважливіший ресурс державотворення на нових історичних викликах українській державі і суспільству.

Ключові слова: конституція, права і свободи людини і громадянина, держава, громадянське суспільство, громадські об'єднання.

Research identifies constitutional rights and freedoms of a Ukrainian citizen, actual degree of their implementation within existing constraints and demonstrates their influence on the development of civil society. Attention is drawn to the fact that without such boundaries democracy may quite often become twisted and no longer serve as a moral benchmark. At the same time, it is stated that during the most challenging times for Ukrainian statehood organized societal groups demonstrated a well-developed ability to consolidate and mobilize, which should be perceived as the most important State development resource whenever Ukrainian state or people may face hardships in the future.

Keywords: constitution, rights and freedoms of a human and a citizen, state, civil society, NGO's.

Постановка проблеми. На сьогодні для науки і практики державотворення актуальною є проблематика громадянського суспільства. Це пов'язано з тим, що українська держава і суспільство перебувають на трансформаційному етапі свого розвитку. При цьому формування громадянського суспільства відбувається паралельно із становленням правової державності. Незважаючи на те, що для їхнього усталеного розвитку створені належні конституційно-правові засади, обидва ці процеси ускладнені системною кризою, новим викликами державності та громадянському суспільству.

У науковій літературі їй приділяється суттєва увага, що пов'язано з формуванням правової демократичної держави (А. Колодій, В. Котигоренко, Л. Нагорна, Ю. Шемшученко та ін.), врахуванням

позитивного досвіду конституційно-правового регулювання суспільних відносин, накопиченого у європейському просторі (Н. Вінникова, В. Копійка, А. Круглашов, О. Полтораков та ін.), інституціоналізації громадянського суспільства (В. Горбатенко, І. Кресіна, Ф. Рудича, В. Цвиха та ін.), ролі громадських об'єднань в його становленні (В. Барков, О. Корнієвський, В. Нечипоренко, М. Якубовський та ін.). Однак, все ще недостатньо уваги приділяється дослідженню умов для забезпечення людиною своїх прав і свобод, а це – основоположне завдання держави і структур громадянського суспільства.

Метою статті є корелят політичної характеристики громадянського суспільства з процесом становлення правової державності, в основі якого покладена ідея забезпечення прав людини і громадянина.

Виклад основного матеріалу. Формування в Україні громадянського суспільства реалізується на конституційних засадах і відбувається в межах загальноцивілізаційних закономірностей і тенденцій з урахуванням регіональної специфіки та історичного етапу розвитку країни. Цей процес базується на ґрунтовних конституційних приписах. Функціонування держави і структур громадянського суспільства відбувається насамперед на базі норм Конституції, в яких містяться норми-принципи, норми-цілі, норми-завдання, що мають основоположне значення. Враховується досвід й інших країн світу. Так, уперше в історії світового конституціоналізму в Конституції США 1787 р. був закріплений принцип поділу влади, який відіграє суттєву роль не тільки для узгодженого функціонування державного механізму і недопущення узурпації влади однією з гілок влади, а й для громадянського суспільства, оскільки за оптимального поділу влади досягається забезпечення прав і свобод людини і громадянина [1]. А це головне призначення і завдання громадянського суспільства.

Безумовно, становлення такого суспільства значною мірою залежить від якості конституційного законодавства, і насамперед Конституції, яка має закладати демократичні засади функціонування держави і суспільства. При цьому в умовах громадянського суспільства право є виразником не тільки волі економічно і політичне пануючого класу, а й гуманістичного імперативу свого часу, його моральних орієнтирів. У цьому аспекті важливе закріплення в Основному Законі України (ст. 21) положення, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» [2, с. 8].

Зусилля держави і суспільства мають бути зосереджені на забезпеченні прав і свобод людини і громадянина. Це головне, на що має бути спрямована їхня діяльність. Конституція України 1996 р. досить детально і з урахуванням міжнародно-правових стандартів встановила конституційно-правовий статус особи. Зокрема, Розділ II конституційних статей присвячений саме правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина [2, с. 8-22]. Це досить важливо, оскільки світовий досвід свідчить, що найбільш успішно розвивається

та соціальна система, в якій найбільш повно розкривається творчий потенціал людини. Саме вільна і відповідальна людина є головною рушійною силою складних суспільних відносин – політичних, економічних, соціальних, правових, етнічних, конфесійних, культурних.

Участь особи у всіх сферах суспільної життєдіяльності забезпечується системою прав і свобод, в яких виражено прагнення людини на гідне життя і добробут. У цьому аспекті суттєве значення має закріплення в Конституції України (ст. 3) положення, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю», що «права і свободи людини та їхні гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави», що «держави відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав людини і громадянина є головним обов'язком держави» [2, с. 4].

У цій конституційній нормі чітко виражений новий підхід щодо взаємовідносин держави і громадянина: не людина для держави, а навпаки. У ст. 3 Конституції України втілений персоніфікований підхід, в основі якого – пріоритет прав особи, а не соціалістський, що ґрунтується на пріоритеті прав держави. У цій конституційній нормі закладена філософія Конституції, основоположна її ідея – пріоритет прав людини і громадянина.

Створення умов для забезпечення людиною своїх прав і свобод – основоположне завдання держави і структур громадянського суспільства. При цьому слід враховувати й те, що проблема прав особи в сучасному світі має як внутрішньодержавне, так і міжнародне значення. Національні інститути захисту прав і свобод людини доповнюються інститутами міжнародно-правовими, тобто людина стає суб'єктом міжнародного права [3, с. 64]. Це свідчить про усвідомлення світовою спільнотою великої ролі, яку відіграють права і свободи людини в забезпеченні ефективного національного і міжнародного розвитку. Права і свободи людини – це головна мета і важливий інструмент будь-якої демократичної правової держави, яка намагається забезпечити добробут і безпеку суспільства. Тому визнання, забезпечення і захист прав і свобод людини і громадянина має стати головним обов'язком Української держави, як це зазначено у ст. 3 Конституції. Саме за наявності таких умов може інтенсивніше розвиватися процес становлення в Україні громадянського суспільства.

Однак, як зазначають О. Корнієвський і В. Нечипоренко, «після подій листопада 2013 р. – лютого 2014 р. відбувається певне гальмування темпів розвитку громадянського суспільства. Так, через рішення Парламенту України та органів судочинства, а також через діяльність правоохоронних органів спостерігається обмеження свободи громадян на проведення мирних зібрань і протестів. Недосконалим залишається законодавство щодо страйків найманих працівників. Не можна виключати обмеження місцевої демократії через анансовану реформу децентралізації з огляду хоча б на той факт, що й дотепер, попри суспільні запити,

українські політики продовжують ухилятися від копіткої роботи з розробки законодавчого акта про місцеві референдуми як форми прямої демократії, демонструють неготовність до ведення дійового суспільного діалогу [4, с. 64]».

В цьому плані показовими є оцінка результатів дослідження «Країни перехідного періоду» впливовими зарубіжними неурядовими організаціями стану демократії в сучасній Україні, проведеного міжнародною організацією *Freedom House* у 2016 р. «Індекс демократії в Україні оцінений на рівні 4, 68 бала (за шкалою від 1 до 7, де 1 відображає найвищий рівень демократії, 7 – найнижчий). У 2015 р. індекс демократії в Україні дорівнював 4, 75 бала. Тобто маємо певне покращення, однак загальна оцінка міжнародними експертами процесу демократизації в Україні відносить її до «частково вільних країн» (*partly free*) з «гібридним режимом» (*hybrid regime*). Позитивно, що Україна позбулася оцінки *semi-consolidated authoritarian regime*. Утім прикро констатувати, що ступінь громадянських свобод в Україні все ще не досягає рівня *semi-consolidated democracy*» [4, с. 64; 5].

Отже, державним інституціям слід викоринити традиційне ставлення до людини як до підданого, мовчазного виконавця державних команд і наказів. Опікунська, патерналістська політика держави має поступитися місцем партнерським відносинам між громадянином і владою [6, с. 92]. Водночас суспільству слід усвідомити, що сутністю історичного прогресу, його змістом і рушійною силою є розвиток особистості шляхом розширення її прав і свобод, створення умов для їхньої реалізації. Відповідно всі структури й інститути суспільства і держави – це інструменти, які забезпечують права і свободи людини. Конституція України, як у цілому конституційне і поточне законодавство, – це спосіб забезпечення правових умов реалізації прав особи.

Дотримання прав і свобод людини не тільки сприяє розкриттю творчого потенціалу особи, а й зміцненню держави, слугує забезпеченню стабільності конституційного ладу. Партнерські відносини суспільства і органів державної влади, розвиток інститутів громадянського суспільства – важлива умова цивілізованого вирішення політичних і соціальних конфліктів, узгодження суперечливих і різноспрямованих групових інтересів, досягнення і підтримки громадянського миру і злагоди. Без цього неможливий стійкий і ефективний розвиток країни, її конкурентоспроможність у світовому співтоваристві, у тому числі в економічній сфері.

Такі постулати, на жаль, далеко не завжди усвідомлюються політичною елітою України, парламентаріями, органами виконавчої та судової влади [7, с. 192]. Про це свідчить глибоке розшарування суспільства за матеріальним достатком, зростання корупції і організованої злочинності, жорстка конфронтація як між різними політичними угрупованнями, так і вищими органами державної влади (насамперед законодавчою і виконавчою), поширення правового нігілізму, недотримання норм Конституції і законів не тільки пересічними громадянами, а й високими посадовими особами,

в тому числі народними депутатами, повсякденне порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, відсутність ефективних механізмів захисту цих прав особи. На такому стані із забезпеченням прав людини і громадянина неодноразово наголошували у своїх доповідях, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, парламентські комітети, Генеральний прокурор України, науковці [8; 9].

На цьому акцентують увагу і політичні партії, особливо в період проведення виборчих кампаній. Нині в Україні зареєстровано понад 350 політичних партій, але ситуація з правами людини не найкраща. У ст. 36 Конституції встановлено, що «громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів» [2, с. 13]. Але як свідчить практика, політичні партії як вагома структура громадянського суспільства, що формується в Україні, не мають досвіду, а нерідко й бажання захищати інтереси своїх членів [10, с. 20-25].

Розглядаючи процес становлення в Україні громадянського суспільства і правової державності в аспекті забезпечення конституційних прав людини і громадянина, повною мірою слід враховувати історичний досвід взаємовідносин влади і суспільства. А він свідчить про те, що держава, яка нехтує правами і свободами людини і громадянина, неминує зазнає катастрофи. Ні комуністичний режим, ні Радянський Союз не зникли б з історичної арени, якби забезпечувалися і захищалися права особи. Практика свідчить, що ні деспотичному самодержавству, ні тоталітарному радянському режиму так і не вдалося знайти оптимального розв'язання проблеми взаємодії державної влади і структур суспільства, що могло б забезпечити умови для сталого розвитку країни на демократичних засадах і реалізувати права і свободи людини. Натомість суспільство не зуміло конструктивно протистояти беззаконню і свавілю влади, попри широкий комплекс прав, встановлених на рівні конституцій [11, с. 138, 531, 664].

Тому сьогодні головним завданням держави й українського суспільства є реалізація прав і свобод особи. Понад двадцятирічний досвід існування України як незалежної, суверенної держави свідчить, що недостатньо проголосити і навіть закріпити на рівні Конституції України пріоритет прав людини. Громадянському суспільству необхідно усвідомити, що сутністю історичного процесу, його змістом і рушійною силою є розвиток людської особистості, розширення, а не звуження прав і свобод особи. Важливо, щоб державні інституції, структури громадянського суспільства були спрямовані на реальне забезпечення прав людини і громадянина.

Демократичні засади взаємовідносин держави і громадянського суспільства, в центрі яких перебуває особа, в деяких країнах світу налічує кілька століть (США, Англія, Франція). В Україні – понад двадцять років. Тому, аналізуючи стан реалізації і

забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні на сучасному етапі, є підстави стверджувати, що права і свободи особи, незважаючи на ґрунтовне їхнє закріплення в Конституції України 1996 р., поки що не стали справжньою вищою соціальною цінністю для держави, що зумовлено як попередньою історією, так і сучасними економічними, соціальними та політичними проблемами. Державні інституції ще не перебороли сформовані впродовж століть традиції недооцінки людини, її прав і свобод. У свою чергу громадянське суспільство в особі політичних партій та інших інститутів недостатньо активні в захисті прав і свобод особи [12, с. 45]. Тому концептуально важлива ідея пріоритету прав і свобод людини, закріплена в Конституції України, поки що не стала «суспільним договором» влади і суспільства на нинішньому етапі державо-і правотворення. Певно, що необхідно певний час для того, щоб держава не тільки декларувала на конституційному рівні, а й поважала, дотримувалась і захищала права і свободи людини як найвищу соціальну цінність. Судячи з нинішньої економічної і соціально-політичної ситуації в Україні, потрібна довготривала і напружена робота політичних партій та інших інститутів громадянського суспільства, щоб права і свободи людини та їхні гарантії визначали зміст і спрямованість діяльності Української держави, як це закріплено в Основному Законі країни.

При цьому слід враховувати, що розвинутому громадянському суспільству притаманний демократичний політичний режим правління, який характеризується: багатогранною участю громадян у політичному житті; активним використанням форм безпосередньої і представницької демократії; гарантуванням прав і свобод особи. Такий режим зацікавлений у діяльності політичних організацій, які виражають погляди різних політичних сил. Однак, парадоксальність нинішньої ситуації полягає в тому, що проголошена (ст. 1 Конституції України) правова, соціальна держава [2, с. 4] згортає соціальні програми, в тому числі і стосовно потерпілих від Чорнобильської катастрофи. Разом з тим, для громадян з'явилася значна свобода у виборі роду діяльності, в тому числі в підприємницькій сфері. Вперше в історії українського конституціоналізму (Ч.1. ст. 42 Конституції України) встановлюється, що «кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом» [2, с. 153]. Таким чином, держава перестала бути монопольним роботодавцем. Але водночас різко знизився рівень життя широких верств населення, якості соціального забезпечення, безплатного медичного обслуговування та освіти.

Конституція України чітко закріпила право громадян «на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» (ст. 34), «на свободу світогляду і віросповідання» (ст. 35), «об'єднання у політичні партії та громадські організації» (ст. 36), право на «збори, мітинги, походи і демонстрації» (ст. 39) [2, с. 12-14]. Водночас Конституція встановлює межі використання зазначених та інших конституційних прав і свобод. Так,

забороняється «утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, нацизму та розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення» (Ч.1. ст. 37) [2, с. 13]. Здійснення права на свободу світогляду і віросповідання «може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей» (Ч.П. ст. 35) [2, с. 12].

Наявність відповідних меж для реалізації вказаних свобод необхідна в будь-якому, навіть у найдемократичнішому громадянському суспільстві. Без таких меж ці цінності демократії можуть набувати викривлених форм. Понад два десятиліття в Україні існує свобода слова – в пресі, на радіо і телебаченні, на мітингах, в книгах, лекціях. Що це благо – немає потреби доводити. Водночас не є таємницею, що нерідко свобода слова далека від елементарних моральних цінностей. Негативними наслідками цього процесу є: поширення порнографії, низькопробної естрадної музики тощо. Дедалі більшою мірою на засоби масової інформації впливають гроші. «Незалежні» ЗМІ відкрито слугують тим, хто їх утримує. Статті публікуються за платню з тією ж легкістю, що й реклама. Тенденція концентрації капіталу в засобах масової інформації посилюється в результаті державної «дерегуляції» в цій сфері діяльності. І ця проблема нині стає дуже актуальною.

Громадянське суспільство формується людьми як відповідна система економічних, політичних, правових і культурних відносин, яка відносно автономна стосовно держави. Рівень розвитку таких відносин залежить передусім від міри свободи, відповідальності й активності громадян, від ефективності правових інститутів держави і ринкової економіки. Відповідно за цими напрямками має вестися конструктивна співпраця державних інституцій в Україні і структур громадянського суспільства, які формуються. Це кардинальний напрям суспільного розвитку і вирішення нагальних проблем соціуму.

Досягнення паритетних взаємовідносин держави з громадянським суспільством неможливо без формування нових принципів державного управління з урахуванням інтересів громадськості.

Чільне місце у взаєминах громадянського суспільства і держави посідають громадські організації. Тому важливого значення у процесі переходу взаємовідносин держави та громадянського суспільства на рівень партнерства набуває здійснення ефективного правового регулювання їхньої діяльності. Основою такого регулювання мають стати принципи невтручання, дерегуляції та максимального залучення їхнього потенціалу як складової громадянського суспільства до державотворчих процесів. Результатом двадцятиліття побудови громадянського суспільства можна назвати позитивну

динаміку його розвитку: збільшується кількість нових об'єднань громадян; суттєво зростає їхній вплив на внутрішню та зовнішню політику держави; діяльність громадських організацій спирається на розгалужену базу законодавства. Зокрема правові засади створення і функціонування громадських організацій визначено Конституцією, Цивільним кодексом України, Законами України «Про громадські об'єднання», «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців», «Про оподаткування прибутку підприємств» та інші. Проте практика діяльності громадських організацій постала нині перед небезпекою нових викликів її державності та громадянському суспільству, що потребує додаткового політологічного аналізу.

Висновки. На сучасному етапі політична характеристика громадянського суспільства найбільш чітко корелюється з процесом становлення правової державності, в основі якого покладена ідея забезпечення прав людини і громадянина. Формування в Україні громадянського суспільства реалізується на конституційних засадах і відбувається в межах загально цивілізаційних закономірностей і тенденцій з урахуванням регіональної специфіки. Дотримання прав і свобод людини не тільки сприяє розкриттю творчого потенціалу особи, а й зміцненню держави, слугує забезпеченню стабільності конституційного ладу. Партнерські відносини суспільства і органів державної влади, розвиток інститутів громадянського суспільства – важлива умова цивілізованого вирішення політичних і соціальних конфліктів, узгодження суперечливих і різноспрямованих групових інтересів, досягнення і підтримки громадянського миру і злагоди.

Список використаних джерел

1. Національні консультативні ради. Кращі практики США. <http://www.uspishnaukraina.com.ua/uk/strategy/7/66.html>.
2. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Київ: ВЕ-ЛЕС, 2003. 64 с.
3. Костенко А.М. Діалогові механізми взаємодії органів влади та громадянського суспільства в контексті євроінтеграції. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Вип. 144 (5). Ч. 3. Політичні наук. Київ: ВІР УАН, 2019. С. 64-68.
4. Корнієвський О.А., Нечипоренко В.О. Сучасні виклики громадянському суспільству України в умовах політичної нестабільності. Стратегічна панорама. Щоквартальний науково-практичний журнал. Вип. 1. Київ: НІСД, 2018. С. 61-66.
5. Freedom House [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit-2016>.
6. Завгородня С.П. Субсидування населення чи відхід від патерналізму: пошук балансу інтересів особи, суспільства, держави. *Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник*. Вип. 3-4(48). Київ: НІСД, 2018. С. 92-99.
7. Пухкал О. Політична еліта і громадянське суспільство в Україні: становлення і взаємодія. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України: науковий журнал*. Вип. 4. Київ, 2009. С. 192-201.
8. Літкевич В. Держава і громадянське суспільство: противники чи партнери? *Дзеркало тижня: Україна*, 2016. № 15. 28 квіт. С. 13

9. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: монографія. За ред. І. О. Кресіної та ін. Київ: Логос, 2007. 314 с.

10. Заворотченко Т. Політичні партії і громадські організації як гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні. Юридический вестни. Вып 2. Одесса: Одесская национальная юридическая академия, 2008. С. 20-2

11. Політологічний енциклопедичний словник. Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенька. - 2-ге вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. - 736 с.

12. Андрійчук Т.С. Партиципаторна та деліберативна демократія в сучасному політичному дискурсі. Політичне життя. Науковий журнал. Вінниця-Одеса: ПП «Фенікс», 2019. С. 45-51.

patory and deliberate democracy in the contemporary political discourse] Politychne zhyttia. Naukovyi zhurnal. Vinut-sia-Odesa: Publishing house «Feniks», 2019. Pp. 45-51.

References

1. Natsionalni konsultatyvni rady. Krashchi praktyky SSHA. [National advisory councils. US best practices] <http://www.uspishnaukraina.com.ua/uk/strategy/7/66.html>.

2. Konstytutsiia Ukrainy. Pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku. [Constitution of Ukraine. Adopted during the fifth session of the Verkhovna Rada on June 28th, 1996]. Kyiv: VELES, 2003. 64 pages.

3. Kostenko A.M. Dialohovi mekhanizmy vzaiemodii orhaniv vlady ta hromadianskoho suspilstva v konteksti yevrointehratsii. [Dialogue-based mechanisms for interaction between government agencies and civil society in the context of European integration]. *Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats*. Vol. 144 (5). Part 3. Politychni nauky. Kyiv: VIR UAN, 2019. Pp. 64-68.

4. Korniiievskiy O.A., Nechyporenko V.O. Suchasni vykyky hromadianskomu suspilstvu Ukrainy v umovakh politychnoi nestabilnosti. [Contemporary challenges for the civil society of Ukraine under the conditions of political instability]. *Stratehichna panorama. Shchokvartalnyi naukovopraktychnyi zhurnal*. Vol. 1. Kyiv: NISD, 2018. Pp. 61-66.

5. Freedom House [E-source]. Accessed at: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit-2016>.

6. Zavorodnia S.P. Subsdyvannia naselennia chy vidkhid vid paternalizmu: poshuk balansu interesiv osoby, suspilstva, derzhavy. [Subsidizing the population or avoiding paternalism: looking for a balance between the interests of an individual, society and the state]. *Stratehichni priorytety. Naukovo-analitychni shchokvartalnyi zbirnyk*. Vol. 3-4(48). Kyiv: NISD, 2018. Pp. 92-99.

7. Pukhkal O. Politychna elita i hromadianske suspilstvo v Ukraini: stanovlennia i vzaiemodii. [Political elites and civil society in Ukraine: establishment and cooperation]. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy: naukovyi zhurnal*. Vol. 4. Kyiv, 2009. Pp. 192-201.

8. Litkevych V. Derzhava i hromadianske suspilstvo: protyvnyky chy partnery? [State and civil society: partners or adversaries?] *Dzerkalo tyzhnia: Ukraina*, 2016.2016. № 15. April 28th. P. 13.

9. Derzhava i hromadianske suspilstvo v Ukraini: problemy vzaiemodii: monohrafiia. [State and civil society in Ukraine: problems of cooperation: monograph]. Z red. I. O. Kresinoi ta in. Kyiv: Lohos, 2007. 314 pages.

10. Zavorotchenko T. Politychni partii i hromadski orhanizatsii yak haranty prav i svobod liudyny i hromadianyna v Ukraini. [Political parties and NGO's as pillars ensuring rights and freedoms of a human and a citizen in Ukraine]. *Yurydycheskyi vestny*. Vol 2. Odesa: Odesa national law academy, 2008. Pp. 20-25.

11. Politolohichni entsyklopedychnyi slovnyk. [Political science encyclopaedical dictionary]. Uporiadnyk V.P. Horbatenko; Za red. Yu.S. Shemchuchenka, V.D. Babkina, V.P. Horbatenka. - 2nd edition, augmented and redone. Kyiv: Heneza, 2004. - 736 pages.

12. Andriichuk T.S. Partysypatorna ta deliberatyvna demokratiia v suchasnomu politychnomu dyskursi. [Partici-